

Biegły w sprawach o nieważność małżeństwa spowodowanych zaburzeniami nastroju – trzy objaśnienia

Expert in cases of nullity of marriage caused by mood disorders –
three explanations

dr hab. Bartosz Nowakowski

Wydział Nauk Społecznych UPH w Siedlcach

ORCID 0000-0002-7182-4600

e-mail: bartosz.nowakowski@uph.edu.pl

Streszczenie: W artykule omówiono trzy aspekty roli biegłego w sprawach o nieważność małżeństwa spowodowanych zaburzeniami nastroju, a więc kwestię wzajemnej relacji procesowej sędziego-biegły, kwestię obligatoryjności opinii biegłego oraz zakres działań biegłego sądowego, pozasądowego i biegłego prywatnego.

Słowa kluczowe: zaburzenia nastroju, biegły sądowy, ekspertyza, sędzia, nieważność małżeństwa

Abstract: The article discusses three aspects of the role of an expert in cases of nullity of marriage caused by mood disorders, and thus the issue of the trial judge-expert relationship, the issue of obligatory expert opinion and the scope of activities of a court expert, extrajudicial expert and private expert.

Keywords: mood disorders, court expert, expert opinion, judge, marriage nullity

Treść: Wstęp. 1. Sędzia a biegły – płaszczyzna wzajemnej relacji procesowej. 2. Kwestie obligatoryjności opinii biegłego. 3. Biegły sądowy, biegły pozasądowy, biegły prywatny – zakres kompetencji. Zakończenie.

Wstęp

Wniesienie sprawy o nieważność małżeństwa przed trybunał kościelny wiąże się zazwyczaj, u osób podejmujących taki krok, z przekonaniem, że ich sprawa będzie rozstrzygana wyłącznie przez osobę lub osoby duchowne, a swoim charakterem będzie przypominać

sakrament pojednania, podczas którego, w znacznej większości przypadków, penitent doświadcza Bożego miłosierdzia i rozgrzeszenia oraz że wymiar procesowy sprawy będzie swym obrazem korespondował z posługą duszpasterską znaną z kościoła parafialnego. Jak często wielkie jest zaskoczenie, gdy już w fazie inicjacyjnej procesu strony dowiadują się, że np. obrońcą węzła małżeńskiego, sędzią audytorem czy notariuszem będzie osoba świecka. Kropką nad „i” w takiej sytuacji staje się informacja o powołaniu biegłego i to w zdecydowanej większości specjalisty z różnych dziedzin medycyny, który nie należy do stanu duchownego. Dla świata kanonistyki, zarówno tej praktycznej, jak i wyłącznie akademickiej, taka sytuacja nie jest niczym szczególnym. Kościół jako Ciało Chrystusa to nie tylko duchowni, ale również świeccy, a od czasu Soboru Watykańskiego II ich rola w budowaniu tego *Corpus* znacząco została uwypuklona, a kolejne zmiany zachodzące w przestrzeni prawno-kanonicznej z biegiem lat jeszcze bardziej podkreślają tę rolę. Samoświadomość Kościoła, że do wykonania w procesie o nieważność małżeństwa profesjonalnej opinii psychiatrycznej, psychologicznej czy seksuologicznej nie potrzeba święceń kapłańskich, nigdy nie była dyskutowana, wręcz przeciwnie przyjmowana jako oczywistość. Jestem przekonany, że istnienie tej samoświadomości we wspólnocie Kościoła wynika nie z czego innego, jak właśnie z fundamentalnego, właściwego pojmowania go jako wspólnoty *Corpus Christi* wszystkich wiernych.

Biorąc za punkt wyjścia powyższą uwagę natury teologiczno-kanonicznej, możemy podjąć dyskusję wokół trzech aspektów roli biegłego w sprawach o nieważność małżeństwa spowodowanych zaburzeniami nastroju, a więc kwestię relacji procesowej sędziego-biegłego, kwestię obligatoryjności opinii biegłego oraz zakres działań biegłego sądowego, pozasądowego i biegłego prywatnego. Ponieważ mamy ich rolę ukazać w świetle zaburzeń nastroju, koniecznym wydaje się przywołanie tego, co zostało już zaznaczone w poprzedzającym przedmiotową publikację artykule, dotyczącym aspektów kanoniczno-materialnych odnoszących się do tego tematu. Mianowicie należy pamiętać, iż użyte określenie „zaburzenia nastroju” nie wywodzi się z żadnej klasyfikacji zaburzeń mentalnych i jako takowe nigdy nie zostało

sklasyfikowane. Znaczący jest, na ile wskazuje treść użytych terminów, a więc zbiór dookreślonych zaburzeń mentalnych, w których występują zaburzenia nastroju¹.

1. Sędzia a biegły – płaszczyzna wzajemnej relacji procesowej

Sprawy dotyczące nieważności małżeństwa kanonicznego wymagają, poza kwalifikacjami czysto prawniczymi, także specjalistycznej wiedzy technicznej, której sędzia na ogół nie posiada. Szczególnie w procesach o nieważność małżeństwa prowadzonych z tytułów określonych przez prawodawcę w kan. 1095 n. 1-3 KPK/83, a z takim koresponduje fundament naszych rozważań – zaburzenia nastroju – biegły jest osobą posiadającą kwalifikacje do przeprowadzenia ekspertyzy poprzez swoją specyficzną wiedzę. Dzięki niej oferuje sędziemu współpracę w celu ustalenia istnienia tego rodzaju psychoz, czyli patologii osobowości, które mogły uniemożliwić jednej ze stron lub obojgu stworzenie małżeństwa lub jego realizację². Nie inaczej jest w interesującej nas kwestii zaburzeń nastroju mogących mieć wpływ na ważność/nieważność konsensu małżeńskiego. Kan. 1574 KPK/83 reguluje tę kwestię w sposób następujący: *z pomocy biegłych należy skorzystać, ilekroć ich badanie i opinia, oparte na zasadach fachowości lub wiedzy, są wymagane na podstawie nakazu prawa lub sędziego do potwierdzenia jakiegoś faktu lub poznania prawdziwej natury jakiejś rzeczy*. Angelo Amati pogłębia tę kwestię zauważając, że biegły powołany przez sędziego w procesach o nieważność małżeństwa powinien charakteryzować się szczególnie wysokimi kwalifikacjami antropologicznymi w zakresie nauk psychiatrycznych lub psychologicznych (lub obojga jednocześnie). Jego szczególne zadania nie są realizowane w oderwaniu od całości procesu – choć ich specyfikacja techniczna jest dalece odmienna od prawno-procesowej – ale

¹ Por. B. NOWAKOWSKI, *Zaburzenia nastroju jako przyczyna niezdolności osoby do podjęcia istotnych obowiązków małżeńskich*, Ius Matrimoniale 32 (2021) nr 1, s. 50.

² Por. G. ZUANAZZI, *Psicologia e psichiatria nelle cause matrimoniali canoniche. Seconda edizione riveduta e ampliata*, Città del Vaticano 2012, s. 461.

stanowią jego integralny komponent. Zatem, zdaniem wspomnianego autora, biegły jest powoływany do współpracy z sędziami, tak aby w drodze swojej naukowej praktyki dokonać oceny, określić charakter, stopień, częstotliwość oraz wpływ patologii psychicznych w badanym podmiocie na funkcjonowanie we wspólnocie małżeńskiej. Integralność tej współpracy ma pomóc sędziemu w wydaniu całościowego orzeczenia, które będzie uwzględniało wszystkie konieczne kryteria procesowe i moralne³. Analogiczny punkt interpretacji przyjmuje Grzegorz Leszczyński, podkreślając, iż taki zabieg wynika z faktu określenia istnienia patologii psychicznej – także psychozy maniakalno-depresyjnej – w podmiocie, w momencie zawierania małżeństwa oraz jej stopnia nasilenia i stanowi punkt wyjścia do oceny dokonywanej przez sędziego w odniesieniu do wartości dowodowej innych środków dowodowych⁴.

Użyte przez wyżej wspomnianych autorów określenie, iż ekspertyza biegłego stanowi punkt wyjścia do oceny dokonywanej przez sędziego, wpisuje się w przeważającą doktrynę, lokalizującą ekspertyzę biegłego wyłącznie w kontekście *species probationis*, czyli środka dowodowego, który w wyniku specjalistycznego działania jest elementem, a więc jedynie źródłem, z którego sędzia pozyskuje dowody i wprowadza w pozostały *corpus probationis* sprawy, będący następnie podstawą wyroku⁵. Gianfrancesco Zuanazzi konstatuje, iż nie ulega wątpliwości, że udział biegłego stanowi ważny środek dowodowy, należy go jednak zawsze zestawiać w kontekście wszystkich

³ Por. A. AMATI, *L'immaturità psico-affettiva e matrimonio canonico*, Città del Vaticano 2009, s. 167. Por. także: B. GIANESIN, *Perizia e capacità consensuale nel matrimonio canonico*, Roma 1989, s. 125.

⁴ Por. G. LESZCZYŃSKI, *Psychoza maniakalno-depresyjna jako przyczyna niezdolności konsensualnej do zawarcia małżeństwa (kan. 1095, 1°-3° KPK)*, Łódź 2009, s. 221.

⁵ Por. A. STANKIEWICZ, *La configurazione processuale del perito e delle perizie nelle cause matrimoniali per incapacità psichica*, Quaderni dello Studio Rotale 6 (1991), s. 59; P. BIANCHI, *Le perizie mediche e, in particolare, quelle riguardanti il can. 1095*, w: H. FRANCESCHI, M.A. ORTIZ (red.), *Verità del consenso e capacità di donazione*, Roma 2005, s. 145-176.

innych okoliczności sprawy zgodnie z normą kan. 1579 § 1 KPK/83, gdzie prawodawca podkreśla, że sędzia powinien uważnie rozważyć nie tylko wnioski biegłych, choćby były zgodne, lecz także pozostałe okoliczności sprawy. Nie jest zatem zadaniem biegłego opiniowanie czy małżeństwo jako takie było nieważne, ani nawet czy badana osoba była w stanie wyrazić ważną zgodę małżeńską. Te oceny należą wyłącznie do sędziego. Stwierdzenie braku zgody jest oceną psychologiczną, seksuologiczną czy psychiatryczną, ale wyłącznie oceną prawną, a do takiej predestynowany jest wyłącznie sędzia⁶. Do tej kwestii nawiązuje także Urszula Nowicka podkreślając, że zdarzają się przypadki, gdzie biegli przekraczają swoje kompetencje, wydając sąd o nieważności małżeństwa, a sędziowie bezkrytycznie ten sąd przyjmują i wydają wyrok *pro nullitate*, w uzasadnieniu pisząc, że biegły opowiedział się za niezdolnością stron albo biegły wyraźnie stwierdził, że strony były niezdolne. To niedopuszczalne! Biegły nie powinien tego czynić, a sędziemu nie wolno o to pytać⁷. Sędzia zatem nie powinien, a nawet nie może żądać od biegłego orzeczenia o nieważności małżeństwa. *A contrario* nie musi czuć się zobowiązany takim orzeczeniem, jeżeli biegły, przekraczając swoje kompetencje, wydawałby je w formie pozajurydycznej. Bez cienia wątpliwości, ocena nieważności małżeństwa należy wyłącznie do sędziego, a zadaniem biegłego jest jedynie dostarczenie elementów odnoszących się do jego zawodowych, specjalistycznych kompetencji⁸. W rzeczywistości biegły nie musi o niczym decydować, zamiast tego musi – a to już jest zadanie o poważnej odpowiedzialności – wyjaśnić fakty, które są poza specjalizacją sędziego.

W tej materii jurysprudencja dba zatem, aby biegłych w procesie o nieważność małżeństwa nie traktować jako swoistego rodzaju sędziego, ale by obie funkcje były wyraźnie oddzielone w procesie

⁶ Por. G. ZUANAZZI, *Psicologia e psichiatria nelle cause matrimoniali...*, s. 462.

⁷ Por. U. NOWICKA, *Kontrola opinii biegłych w uwagach obrońcy węzła małżeńskiego*, w: T. ROZKRUT (red.), *Zalety oraz wady kanonicznego procesu o stwierdzenie nieważności małżeństwa*, Tarnów 2012, s. 161.

⁸ Por. IOANNES PAULUS II, *Allocuzione alla Rota Romana*, 5.01.1987, AAS 79 (1987), s. 1457.

podejmowania decyzji. Nie ulega wątpliwości, że zarówno sędzia jak i biegły formułują orzeczenia, jednak orzeczenie tego pierwszego ma zawsze charakter prawny, a w kontekście teologalnym rozstrzygający, natomiast orzeczenie biegłego ma wymiar techniczny, czyli dowodowy⁹. Na poziomie teoretycznym rozróżnienia te wydają się jasne, biorąc pod uwagę różnicę między zakresem psychologicznym czy psychiatrycznym a niezdolnością prawną. W praktyce jednak istnieje ryzyko, że może dochodzić do zacierania się tych granic, szczególnie ze strony biegłych¹⁰. Znane powiedzenie stanowi jednak, że „kij ma zawsze dwa końce”. I rzeczywiście – jak wyżej zostało podkreślone – zadaniem biegłego nie jest subsumpcja dokonanych przez siebie analiz ze strukturą małżeństwa, jednak – jak słusznie zauważa Manuel J. Arroba Conde – bezużyteczna byłaby ekspertyza zamknięta wyłącznie w przestrzeni psychodiagnostycznej, która nie odnosiłaby się do projekcji zebranych danych na temat konkretnego małżeństwa we wszystkich jego stadiach i etapach. Taka hermetyczna „bańka” czyniłaby opinię biegłego niewystarczającą i stałaby się jedynie etykietą diagnostyczną¹¹.

W kontekście procesowej lokalizacji funkcji biegłego pojawiały się i zapewne będą się pojawiać, analogie do roli biegłego w procesach cywilnych. Takie głosy wybrzmiewały chociażby na gruncie zróżnicowania, jakie występuje w działaniu eksperta w przywołanych porządkach prawnych – cywilnym i kanonicznym. W pierwszym z nich biegły – jak zauważa Angelo Amati – traktowany jest jak sędzia pomocniczy (*un giudice ausiliario*), a jego rola jest istotnym

⁹ Por. I. ZUANAZZI, *Il rapporto tra giudice e perito secondo la giurisprudenza della Rota Romana*, w: S. GHERRO, G. ZUANAZZI (red.), *Perizie e periti nel processo matrimoniale canonico*, Torino 1993, s. 155; P.A. BONNET, *Il giudice e la perizia*, w: P.A. BONNET, C. GULLO (red.), *L'imaturità psico-affettiva nella giurisprudenza della Rota Romana*, Città del Vaticano 1990, s. 64.

¹⁰ Por. J.T. MARTIN DE AGAR, *Giudice e perito a colloquio*, w: AA. Vv., *L'incapacità di assumere gli oneri essenziali del matrimonio*, Città del Vaticano 1998, s. 190.

¹¹ Por. M.J. ARROBA CONDE, *La prova peritale e le problematiche processualistiche*, w: AA. Vv., *L'incapacità di intendere e di volere nel diritto matrimoniale canonico*, Città del Vaticano 2000, s. 390.

elementem składowym pracy sędziego. Nierzadko ekspertyza biegłego jest priorytetowym argumentem wpływającym na wydane orzeczenie. Procesy cywilne wymagają ścisłej współpracy sędziego z biegłym, a w przypadku konieczności udziału w danym postępowaniu wielu ekspertów, dokonuje się synergii wyników ich prac, przez co ich wartość osiąga jeszcze większe znaczenie dla wyniku sprawy¹². Natomiast w procesach kanonicznych o stwierdzenie nieważności małżeństwa praca biegłego (*testis qualificatus*) zawiera się w kategorii środków dowodowych i nie wykracza poza granice – jak określa to Vincenzo M. Palmieri – zeznania technicznego (*una testimonianza tecnica*)¹³. Przykładowo we włoskim systemie postępowania cywilnego, biegły ma prawo do uczestnictwa – na zaproszenie sędziego – w rozprawach, pełniąc rolę *quasi* instruktora i uzyskując informacje od osób trzecich (por. art. 194 EPE). System prawa kanonicznego milczy w tym temacie. To milczenie wykorzystują m.in. sądy kościelne w Stanach Zjednoczonych, które dopuszczają biegłych do udziału w przesłuchaniach stron, tłumacząc tę praktykę znacznym procentem odmów stron udziału we właściwych ekspertyzach biegłych. Carlo Gullo i Alessia Gullo uważają zatem, że nic nie stoi na przeszkodzie, aby również w procesach kanonicznych wprowadzić, w formie fakultatywnej, powszechną praktykę udziału biegłego w przesłuchaniach stron pod dwoma warunkami: 1) strona jest poinformowana o udziale biegłego (i ma prawo ewentualnego sprzeciwu); 2) strona ma również prawo zaproponować udział swego eksperta¹⁴.

Powyższe napięcie trafnie wyjaśnia Antoni Stankiewicz, odcinając się od stanowisk, które chciałyby nadać biegłemu kwalifikacje sędziego pomocniczego z konsekwencją jego bezpośredniego wpływu na orzeczenie. Po pierwsze – zdaniem tego wybitnego kanonisty – w procesach cywilnych wynik ekspertyzy biegłego nie jest wyrokiem.

¹² Por. A. AMATI, *L'im maturità psico-affettiva...*, s. 167.

¹³ Por. V.M. PALMIERI, *Medicina legale canonistica*, Napoli 1955, s. 379.

¹⁴ Por. C. GULLO, A. GULLO, *Prassi processuale nelle cause canoniche di nullità del matrimonio. Terza edizione aggiornata con l'Instr. „Dignitas Connubii” del 25 gennaio 2005*, Città del Vaticano 2009, s. 210.

Jedno i drugie stanowi odrębny środek prawno-procesowy. Tym bardziej w procesach kanonicznych taka rola biegłego jest niemożliwa, chociażby z tego powodu, że udział biegłego pozostaje wyłącznie środkiem dowodowym, czyli źródłem, z którego sędzia czerpie przesłanki do osiągnięcia pewności moralnej o ważności/nieważności małżeństwa, analogicznie jak z pozostałych środków dowodowych. Zatem udział biegłych w procesach kanonicznych, zgodnie z obowiązującym prawodawstwem, ma na celu wyświetlenie faktów i ich charakteru¹⁵. Trafnie zbiera powyższe argumenty opinia Urszuli Nowickiej, że wśród wielu elementów niemożliwych do zaakceptowania na forum kanonicznym jest stosowanie kryteriów funkcjonujących w trybunałach państwowych przy wydawaniu wyroków¹⁶.

2. Kwestie obligatoryjności opinii biegłego

W aktualnie obowiązującym kan. 1678 § 3 KPK/83 prawodawca nakłada na sędziego powinność skorzystania z opinii biegłego (lub kilku biegłych) w sprawach dotyczących impotencji lub braku zgody spowodowanego chorobą umysłową lub anomalią natury psychicznej, w której zakres jak najbardziej kwalifikują się zaburzenia nastroju, chyba że z okoliczności w sposób oczywisty wynika, że jest to bezużyteczne. W tym miejscu należy podkreślić, iż aktualnie obowiązujący kan. 1678 § 3 KPK/83 to modyfikacja kan. 1680 KPK/83 dokonana reformą MIDI¹⁷. Wadą „starego kanonu” było wyrażenie *propter mentis morbum* i to z dwóch powodów. Pierwszy to powód natury procesowej, sugerujący jakoby *morbis mentis* stanowiło tytuł nieważności (*causa petendi*), a tymczasem jest to tylko materialna przyczyna nieważności. Drugi powód dotyczy treści owego wyrażenia: *mentis*

¹⁵ Por. A. STANKIEWICZ, *I doveri del giudice nel processo matrimoniale canonico*, Apollinaris 1987, s. 224.

¹⁶ Por. U. NOWICKA, *Kontrola opinii biegłych...*, s. 163.

¹⁷ Szerzej na temat reformy aktualnego kan. 1678 § 3 KPK/83 w publikacji: V.A. TODISCO, *La perizia in foro canonico nell'evoluzione normativa dal „morbis mentis” alla anomalia*, w: AA. VV., *L'incapacità consensuale tra innovazione normativa e progresso scientifico (can. 1095, Mitis Iudex e DSM-5)*, Città del Vaticano 2019, s. 9-32.

morbus, oznaczające dosłownie chorobę umysłową, nie harmonizował z kan. 1095 n. 3 KPK/83, gdzie mowa o *causae naturae psychicae*. Sytuację tą próbowano naprawić poprzez art. 203 § 1 DC, jednak przeprowadzono ją w sposób mało odważny i zachowawczy. Po prostu dodano sformułowanie *vel incapacitates, de quibus in can. 1095* jako synonim czy równoważnik wyrażenia *consensus defectus propter mentis morbum*. W ten sposób poprawiono aspekt natury procesowej, ale pozostała kwestia natury substancjalnej, bo wyrażenie *morbus mentis* straciło już swoje znaczenie. Kolejny krok, jednak nie będący ostateczną kropką nad „i”, poczyniono w wyniku reformy MIDI poprzez użyte w kan. 1678 § 3 KPK/83 wyrażenie *de consensus defectu propter mentis morbum vel anomaliam naturae psychicae*. Redakторы MIDI nie mieli odwagi pozbyć się radykalnie wyrażenia *morbus mentis*, tylko dodali *vel anomaliam naturae psychicae*, co rzeczywiście odpowiada literalnemu zapisowi kan. 1095 n. 3 KPK/83. Jest to na pewno krok naprzód, gdyż została zastosowana bieżąca terminologia rotalna, niezależna od systemów psychiatrycznych. Pozostaje jednak nadal niedopowiedzenie z punktu widzenia prawa procesowego, gdyż tekst tego nowego kanonu sprawia wrażenie, jakby anomalia natury psychicznej była tytułem nieważności albo stanowiła *causa petendi* w sensie faktu prawnego. To ostatnie rozumienie oczywiście harmonizowałoby z ogólnym procesem spornym, ale w żadnym wypadku nie jest w zgodzie z procesem kanonicznym o nieważność małżeństwa, w którym to *causa petendi* jest równoważna z tytułem nieważności¹⁸.

Pozostawiając na moment powyższe rozważania natury teoretyczno-prawnej, bez cienia wątpliwości należy stwierdzić, iż rozwój nauk psychologicznych i psychiatrycznych sprawia, że sędzia orzekający w sprawach o stwierdzenie nieważności małżeństwa nie może czuć się kompetentny do szczegółowej i rzetelnej oceny stanu zdrowia kontrahenta, dotkniętego jakąś anomalią psychiczną, a w kontekście naszych rozważań psychozą maniakalno-depresyjną¹⁹. Cienia

¹⁸ Por. kan. 1639 § 1 KPK/83.

¹⁹ Por. Z. GROCHOLEWSKI, *Il giudice ecclesiastico di fronte alle perizie neuropsichiatriche e psicologiche*, *Apollinaris* 60 (1987), s. 185.

wątpliwości w tej kwestii nie pozostawiają również alokucje Jana Pawła II do Trybunału Roty Rzymskiej, w których papież stanowczo akcentuje, że pomoc biegłego w tej materii jest niezbędna, gdyż w sposób pełny i rzetelny pozwala spojrzeć na człowieka i ocenić jego odpowiedź na powołanie do małżeństwa głębiej niż można by to uczynić jedynie wykorzystując do tego teologię i filozofię²⁰.

A contrario, w takim kontekście należy odpowiedzieć na pytanie, kiedy i w jakich okolicznościach sprawy ekspertyza biegłego okaże się „dowodowo bezużyteczna”? Zdaniem Gianfrancesco ZuanaZZi oraz Manuela A. Ortiza użyte przez prawodawcę określenie *inutilis evidenter* oznacza, że przyczyna, dla której praca biegłego nie jest konieczna, musi być moralnie pewna, ale nie w taki sposób, aby automatycznie prowadzić do ostatecznej decyzji sędziego. Nawet jeśli w sprawie włączony został niepodważalny dokument medyczny (np. dobrze prowadzona dokumentacja medyczna lub wystarczająco jednoznaczna ekspertyza psychiatryczna), sporządzony *in tempore non suspecto*, który jednoznacznie potwierdza istnienie poważnej psychozy maniakalnej czy depresyjnej, sędzia musi go wykorzystać w sensie krytycznym, tzn. musi go ocenić pod kątem tego, czy anomalia psychiczna oznacza niezdolność rozumianą w sensie prawnym²¹. Nie ulega wątpliwości, iż aktualne regulacje dają sędziemu szeroką dyskrecjonalność w kwestii decydowania o konieczności udziału biegłego lub jego absencji. Oznacza to, że sędzia może odejść od powołania biegłego, gdy uzna, że jego ekspertyza jest bezużyteczna dla sprawy i w żaden sposób nie wpłynie na ostateczny wyrok w sprawie. Może to mieć dwojaki charakter. W sensie pozytywnym,

²⁰ Por. IOANNES PAULUS II, *Allocuzione alla Rota Romana*, 26.01.1984, AAS 76 (1984), s. 648; TENZE, *Allocuzione alla Rota Romana*, 5.01.1987, AAS 79 (1987), s. 1455.

²¹ Por. G. ZUANAZZI, *Psicologia e psichiatria nelle cause matrimoniali...*, s. 463-464; M.A. ORTIZ, *Le dichiarazioni delle parti, la prova documentale e testimoniale e la loro portata processuale nelle cause ex can. 1095, 1-2*, w: AA. VV., *L'incapacità di intendere e di volere nel diritto matrimoniale canonico*, Studi Giuridici LII, Città del Vaticano 2000, s. 362; B. NOWAKOWSKI, *Zaburzenia nastroju jako przyczyna niezdolności...*, s. 64; A. BARTCZAK, *Dokument jako środek dowodowy w procesie małżeńskim*, Łódzkie Studia Teologiczne 22 (2013), s. 12.

gdy o nieważności świadczą już wyraźnie zebrane środki dowodowe (zeznania stron, świadków, dokumenty) lub w sensie negatywnym, gdy z zebranej już całości dokumentacji nie wynika nic, co mogłoby chociażby w minimalnym stopniu sugerować istnienie przyczyny nieważności²². Co do pierwszej z wyżej wymienionych kwestii, dekretem z dnia 16 czerwca 1998 r. wypowiedziała się Sygnatura Apostolska wskazując na dwie sytuacje, w których sędzia może uznać udział biegłego w sprawie za bezużyteczny. Po 1) *documentum vel testimonium ita qualificatum, ut iudici sufficientem probationem ad rem praebeat* i po 2) *ex factis et cricumstantiis probationis sine dubio vel carentia apparet sufficientis usus rationis vel incapacitas assumendi onera matrimonii essentialia*²³. Zdaniem wielu kanonistów powyższa regulacja budzi pewne zakłopotanie, ponieważ sędziemu pozostawia się daleko idącą możliwość wydawania orzeczeń w oparciu o *documentum vel testimonium* czy *factis et circumstantiis*. Pozostawia się tym samym – jakby nie patrzeć – fachową ocenę dokumentów osobie nieposiadającej specjalistycznej wiedzy eksperckiej. Idąc dalej, jeśli chodzi o fakty i okoliczności, zawsze wątpliwą kwestią pozostanie pytanie czy rzeczywiście zeznania świadków mogą być uznane za wiarygodne, merytoryczne, i dające trafną interpretację psychicznej rzeczywistości ocenianego podmiotu. Czy wystarczy ustalenie wyłącznie na podstawie akt sprawy, że u jednej czy obu nupturientów w chwili zawierania małżeństwa istniała dysfunkcja psychiczna? Czy wreszcie fakt wykluczenia biegłego nie będzie równoznaczny z przewidywaniem wyroku? Mając na uwadze powyższe trudności, ten sam dekret w jakimś stopniu im zaradza. Nie zamyka alternatywnej drogi i daje możliwość sędziemu powołania biegłego np. do weryfikacji fachowej dokumentacji zebranej w procesie i potwierdzenia lub zaprzeczenia ewentualnej niezdolności podmiotu. Nie wyklucza również ekspertyzy personalnej²⁴. Dlatego też – jak słusznie podkreśla

²² Por. C. GULLO, A. GULLO, *Prassi processuale...*, s. 201.

²³ SUPREMUM SIGNATURAE APOSTOLICAE TRIBUNAL, *Declaratio de usu periti in causis nullitatis matrimonii*, Periodica 87 (1998), s. 619-622.

²⁴ Por. G. ZUANAZZI, *Psicologia e psichiatria nelle cause matrimoniali...*, s. 464.

Grzegorz Leszczyński – rezygnacja z opinii biegłego, nawet w sytuacji zdaniem sędziego oczywistej, nie wydaje się wskazana i powinna stanowić absolutny wyjątek²⁵. Aby zatem wykluczyć wszelkie możliwe wątpliwości, a tego wymaga droga osiągnięcia sędziowskiej pewności moralnej²⁶, wydaje się, że takie postępowanie sędziego powinno być regułą.

3. Biegły sądowy, biegły pozasądowy, biegły prywatny – zakres kompetencji

W odniesieniu do tego co powyżej zostało już powiedziane, nie ulega wątpliwości, iż decyzja o powołaniu biegłego jest ostatecznie podejmowana przez sędziego. W kontekście myśli, które zostały zaakcentowane we wstępie do naszych rozważań, aktualnie obowiązujące prawo nie wymaga, aby biegli byli katolikami, nie muszą być nawet osobami ochrzczonymi²⁷. Ważne jednak, aby respektowali w swojej praktyce zawodowej zasady prawa naturalnego takie jak godność osoby ludzkiej, jej wolność, odpowiedzialność, a także posiadały właściwą koncepcję małżeństwa, miłości i seksualności osoby ludzkiej zgodną z nauczaniem Kościoła. Powinni zatem bez cienia wątpliwości

²⁵ Por. G. LESZCZYŃSKI, *La prova peritale come uno dei fondamentali mezzi di prova nelle cause matrimoniali per immaturità affettiva*, *Apollinaris* 74 (2001), s. 531; TENŻE, *Psychoza maniakalno-depresyjna jako przyczyna niezdolności konsensualnej...*, s. 223.

²⁶ Por. B. NOWAKOWSKI, *Certitudo moralis w wybranych przemówieniach papieży do rotacji Rzymskiej jako aplikacja normy postępowania w sprawach trybunałów niższych instancji*, *Prawo i Kościół* 2 (2010), s. 135-143.

²⁷ Warto zaznaczyć, że jeszcze przed wejściem w życie KPK/83, mimo wskazań zawartych w CIC/17 oraz w art. 151 *Provida Mater* – („In causis amentie unus vel, pro casus gravitate, duo medici deputentur, qui in scientia psychiatrica peculiariter sint versati, cauto tamen ut excludantur qui sanam (catholicam) doctrinam hac in re non profiteantur.”), doktryna i orzecznictwo dopuszczały możliwość udziału ekspertów wyznania mojżeszowego jak i ateistów, pod warunkiem, że ich nauka nie była sprzeczna z prawem naturalnym, godnością i wolnością człowieka. – Por. B. GIANESIN, *Perizia e capacità consensuale...*, s. 80-81.

akceptować zasady antropologii i moralności katolickiej²⁸. Jak trafnie podkreśla Urszula Nowicka, antropologia chrześcijańska powinna być podstawą dla wydawanej przez biegłego opinii; bez niej postawiona ekspertyza pozostanie rozpoznaniem klinicznym, być może fachowym z punktu widzenia medycznego i niedającym się podważyć na gruncie nauk psychologicznych czy psychiatrycznych. Jednak biegły przeciwny lub zamknięty na wizję antropologii chrześcijańskiej, może sformułować swe wnioski w sposób niewystarczający, a niekiedy nawet szkodliwy dla prawdziwego dobra osób oraz Kościoła²⁹. Nie ulega wątpliwości, że posiadanie takich cech jak wrażliwość chrześcijańska połączona z praktyką wiary podnosi wiarygodność moralną biegłego. Bezdyskusyjne pozostają takie zasady jak gwarancja bezstronności, wycofanie się z udziału w badaniu z powodu powiązania więzami pokrewieństwa lub przyjaźni z którąś ze stron, unikanie faworyzowania jednego z uczestników procesu ze szkodą dla drugiego, przywiązanie emocjonalne lub uprzedzenia do konkretnych wyników badań³⁰. *A contrario* za niezdolnych pełnienia funkcji biegłego uznaje się tych, którzy są niezdolni do składania zeznań, ponieważ biegłego traktuje się w procesie na sposób świadka technicznego³¹, ponadto związanych bliskim pokrewieństwem z którąś ze stron oraz tych, którzy poza procesem sporządzali opinię na prośbę którejś ze stron. Niezdolnymi do pełnienia funkcji biegłego są także ci, którzy nie mają kompetencji w specjalności, jakiej wymaga dany przypadek, a także osoby, których złe prowadzenie się lub poglądy są sprzeczne z wiarą i tym samym odbierają wiarygodność wymaganą przy konstrukcji opinii eksperckiej. Wśród słusznych przyczyn wyłączenia

²⁸ Por. IOANNES PAULUS II, *Allocuzione alla Rota Romana*, 5.01.1987, AAS 79 (1987), s. 1454; C. GULLO, A. GULLO, *Prassi processuale...*, s. 203; Dec. c. FALTIN z 5.12.1989, RRDec., vol. LXXXI, n. 13; Dec. c. FALTIN z 10.04.1987, RRDec., vol. LXXIX, n. 5; Dec. c. SCIACCA z 18.04.2008, RRDec., vol. C, n. 31.

²⁹ Por. U. NOWICKA, *Obrońca węzła małżeńskiego wobec opinii biegłych w sprawach z tytułu niezdolności z przyczyn natury psychicznej do podjęcia istotnych obowiązków małżeńskich (kan. 1095 nr 3 KPK)*, *Annales Canonici* 6 (2010), s. 237.

³⁰ Por. G. ZUANAZZI, *Psicologia e psichiatria nelle cause matrimoniali...*, s. 466.

³¹ Por. Dec. c. DE LANVERSIN z 20.03.1985, RRDec., vol. LXXVII, n. 10.

wymienia się także bliską zażyłość z którąś ze stron, jak również publicznie okazywaną nieprzyjaźń wobec którejś ze stron³². Od strony pozytywnej, predestynowane do roli biegłego wydają się być osoby o kompetencjach techniczno-naukowych, które uzyskały odpowiednie kwalifikacje takie jak dyplomy ukończonych studiów wyższych na uniwersytetach państwowych i/lub kościelnych oraz posiadają doświadczenie zawodowe w tej materii. Praktyka trybunałów Stolicy Apostolskiej jak i analogiczna praktyka wpisu na listę adwokatów, stosowana przez chociażby Rotę Rzymską czy trybunały niższych instancji, jest swoistego rodzaju formą potwierdzenia posiadania kwalifikacji przez biegłego. Oczywiście należy pamiętać, że funkcjonowanie list biegłych przy trybunałach nie oznacza z automatu katalogu taksatywnego. Wręcz przeciwnie, inne osoby o odpowiednich kwalifikacjach mogą być wybierane *ad casum* do konkretnych spraw³³.

W przeciwieństwie do CIC/17, obecny Kodeks prawa kanonicznego pozwala na powołanie w jednej sprawie większej liczby biegłych³⁴, którzy mogą pracować zarówno zespołowo jak i indywidualnie, w celu wyjaśnienia kontrowersyjnych z naukowego punktu widzenia okoliczności. Ekspert nie może jednak delegować na inne osoby swego zadania, z wyjątkiem ekspertyzy kolegialnej, gdy sędzia poleci sporządzić jedną opinię, która ma być podpisana przez wszystkich biegłych. W takim przypadku należy jednak starannie odnotować rozbieżności opinii, jeżeli miały miejsce, oraz je uzasadnić. W przypadku rozbieżności między dwoma lub więcej opiniami biegłych, także biegłych pozasądowych, sędzia może wyznaczyć jeszcze innego biegłego. Praca dodatkowego specjalisty jest wykorzystywana także w sytuacji, gdy opinia jednego biegłego nie jest przekonująca lub gdy sędziowie wyższej instancji nie zgadzają się z opiniami biegłego (biegłych) z poprzedniej instancji. Pomimo użycia w tych przypadkach

³² Por. L. DEL AMO, *Komentarz do kan. 1576*, w: P. MAJER (red.), *Kodeks Prawa kanonicznego. Komentarz*, Kraków 2011, s. 1183.

³³ Por. A. AMATI, *L'im maturità psico-affettiva...*, s. 203.

³⁴ Por. kan. 1575; kan. 1678 § 1 KPK/83.

terminów *peritior* lub *peritissimus*, nie mogą one sugerować hierarchii biegłych w sprawie ustanawianej jakimikolwiek kryteriami³⁵.

Biegły przyjmując zlecenie od sędziego na wykonanie ekspertyzy, bierze na siebie obowiązek wykonania powierzonego zadania *rite et fideliter*³⁶, z zachowaniem tajemnicy urzędowej, którą mocuje złożoną przysięgą³⁷, oraz obowiązek przygotowania raportu³⁸. W tym kontekście Pius XII w swojej alokucji do Trybunału Roty Rzymskiej podkreśla, że biegli są zobowiązani do zbadania, ukazania i właściwej oceny faktów. W odniesieniu do tych trzech wektorów znajdują oni właściwy punkt odniesienia ich wewnętrznego przekonania wyrażającego się w zewnętrznym działaniu. Z tych fundamentów czerpią również pewność swego osądu sprawy i pewność pozyskanej wiedzy. *A contrario*, nie wolno im zatem konstruować „nieistniejących faktów”, istniejącym nadawać błędną interpretację, negować lub zaciemniać fakty. Taka postawa zaprzeczałaby obiektywnemu i moralnemu badaniu faktów, ukazywaniu ich i ich właściwej oceny. Byłaby sprzeczna z fundamentalną misją biegłego, gdyż stałaby w opozycji do prawdy, do której zobowiązuje prawo Boże³⁹. Zdaniem Gianfrancesco Zuanazzi przesłanie to jest jasne i nawet jeżeli stawia biegłych przed tak wielką odpowiedzialnością, to jednocześnie mocno akcentuje, że są bardzo cennymi współpracownikami sędziego w procesach o nieważność małżeństwa⁴⁰.

W powyższym kontekście nie można pominąć odniesienia do jeszcze dwóch ról biegłych, a więc biegłego pozasądowego (*peritus*

³⁵ Por. G. ZUANAZZI, *Psicologia e psichiatria nelle cause matrimoniali...*, s. 467; F. LÓPEZ ZARZUELO, *La valoración por parte del juez eclesiástico de las pericias psicológicas y psiquiátricas en las causas nulidad de matrimonio*, w: F.R. AZNAR GIL (red.), *Curso de derecho matrimonial y procesal canónico para profesionales del foro*, vol. XIII, Salamanca 1997, s. 366.

³⁶ Por. kan. 1577 § 2 KPK/83.

³⁷ Por. kan. 1455 § 3 KPK/83.

³⁸ Por. kan. 1578 § 1 KPK/83.

³⁹ Por. PIO XII, *Allocuzione alla Rota Romana*, 2.10.1944, AAS 36 (1944), s. 287.

⁴⁰ Por. G. ZUANAZZI, *Psicologia e psichiatria nelle cause matrimoniali canoniche*, Città del Vaticano 2006, s. 310.

extraiudicialis) oraz biegłego prywatnego (*peritus privatus*). Bez cienia wątpliwości za punkt wyjścia rozważań nad powyższymi rolami biegłych należy przyjąć słuszne stwierdzenie Grzegorza Leszczyńskiego, że największą wartość dowodową spośród różnych opinii wystawianych przez biegłych ma opinia biegłego wyznaczonego przez sędziego, czy to *ex officio*, czy też *ad instantiam partis*. Wynika to, jak się wydaje, przede wszystkim z faktu braku jakiegokolwiek powiązania biegłego ze stroną w procesie, który może gwarantować obiektywizm oceny sytuacji i faktów⁴¹. Jak zauważa Gianfrancesco Zuanazzi i Antoni Stankiewicz ekspertyza dokonana przez biegłego pozasądowego jest traktowana w procesie jak zeznania stron i nie jest wolna od czynnika subiektywizmu oceny badanego⁴². Jednak, jak to już wcześniej zostało zaznaczone, kan. 1575 KPK/83 zezwala sędziemu na dopuszczenie, w razie potrzeby, opinii wydanych już przez innych biegłych, nadając w takiej sytuacji wartość dowodową badaniu pozasądowemu. Należy jednak pamiętać – podkreśla Grzegorz Leszczyński – że dopuszczenie takowej opinii nie jest tożsame z upoważnieniem sędziowskim udzielanym biegłemu *ex officio*⁴³. Oczywiście zupełnie w inny sposób będzie oceniana dokumentacja kliniczna dostarczona przez stronę, a inaczej ekspertyza sporządzona wyłącznie na potrzeby procesu⁴⁴. Zdarza się nierzadko, co także należy podkreślić, że opinie pozasądowe są bardziej wiarygodne niż opinie *ex officio*, gdyż są wynikiem zaufania między stroną a ekspertem, a często też efektem wieloletniej terapii, podczas gdy biegły sądowy napotyka spore trudności w relacji z badanym⁴⁵.

⁴¹ Por. G. LESZCZYŃSKI, *La prova periziale...*, s. 533; TENŻE, *Psychoza maniakalno-depresyjna jako przyczyna niezdolności konsensualnej...*, s. 240-241.

⁴² Por. A. STANKIEWICZ, *La configurazione processuale del perito e delle perizie...*, s. 59; G. ZUANAZZI, *Psicologia e psichiatria nelle cause matrimoniali...*, s. 465.

⁴³ Por. G. LESZCZYŃSKI, *La prova periziale...*, s. 533; TENŻE, *Psychoza maniakalno-depresyjna jako przyczyna niezdolności konsensualnej...*, s. 241.

⁴⁴ Por. M.J. ARROBA CONDE, *La prova peritale...*, s. 405.

⁴⁵ Por. I. ZUANAZZI, *Il rapporto tra giudice e perito...*, s. 158; G. LESZCZYŃSKI, *La prova periziale...*, s. 533; TENŻE, *Psychoza maniakalno-depresyjna jako przyczyna niezdolności konsensualnej...*, s. 241.

Nowością w odniesieniu do CIC/17 są tzw. biegli prywatni. Manuel J. Arroba Conde precyzuje, że biegły powołany przez strony może przedstawić opinię, która, jeśli jest dobrze uzasadniona, stanowi rzeczywisty i właściwy środek dowodowy⁴⁶. Ich opinia, według Piero Antonio Bonnetta, jest instrumentem wysoce dowodowym, mającym na celu uzyskanie takich samych wyników jak ocena profesjonalnego biegłego⁴⁷. Ci eksperci mają być uważani za konsultantów stron procesowych na wzór kan. 1701 § 2 KPK/83, którzy wspierają argumentami naukowymi tezy strony procesowej.

Pomimo słusznego fundamentu nowej regulacji, nie pozostaje ona bez trudności praktycznych, jakie powstają na jej gruncie. Jak podkreśla Carlo Gullo i Alessia Gullo, nie tyle gwarancja wysokich kompetencji eksperckich jest trudnością dla sędziego w tego typu sprawach, co raczej przekonanie o gwarancji pełnej uczciwości, wiarygodności i niestronniczości. *A contrario* nie do zaakceptowania są praktyki niektórych trybunałów, w których wyraża się zgodę na udział biegłego w sprawie w sytuacji, gdy strona podda się wcześniej badaniu u jednego z ekspertów wpisanych na listę sądową. Związek między tymi dwoma czynnościami, ekspertyza – zgoda, jest całkowicie arbitralny i rzuca poważny cień na bezstronne działanie sędziego. Należy pamiętać, że poddanie się jakimkolwiek badaniom wynika z fundamentalnego prawa naturalnego, należy do najbardziej intymnej sfery człowieka, do jego fundamentalnych praw chronionych przez prawa międzynarodowe, jak również przez prawo kanoniczne (por. kan. 220 KPK/83)⁴⁸.

Wreszcie należy przyznać rację słusznemu spostrzeżeniu Grzegorza Leszczyńskiego, iż funkcja biegłego prywatnego nie ogranicza się jedynie do wydania profesjonalnej opinii o stronie procesowej, ale umożliwia mu wydanie opinii odnoszącej się do całokształtu

⁴⁶ Por. M.J. ARROBA CONDE, *La prova peritale...*, s. 407.

⁴⁷ Por. P.A. BONNET, *Il giudice e la perizia...*, s. 67.

⁴⁸ Por. C. GULLO, A. GULLO, *Prassi processuale...*, s. 204-205.

zgrupowanych w procesie elementów dowodowych⁴⁹. Gdyby było inaczej, czyli gdyby ich rola została ograniczona wyłącznie do przeprowadzenia badania strony – konstatuje Gianfrancesco ZuanaZZi – ich znaczenie byłoby niewielkie i ograniczone w poszukiwaniu pełnej, obiektywnej prawdy o badanym przypadku. W związku z tym eksperci prywatni mają prawo zadawania pytań biegłym powołanym *ex officio* w procesie, stawiania hipotez, przedkładania próśb o przeprowadzenie określonych badań itd. Biegły sądowy oczywiście może wziąć to wszystko pod uwagę lub nie, ale nie może stawiać tamy biegłemu prywatnemu w wyrażaniu swoich uwag, przedkładaniu sędziemu swoich sprawozdań czy propozycji. Profesjonalny biegły, powołany przez sędziego, nie musi obawiać się udziału biegłych prywatnych w sprawie, ale bez cienia wątpliwości może skorzystać z ich pomocy, do skonstruowania jeszcze bardziej kompleksowej i merytorycznej opinii⁵⁰.

Zakończenie

Kanoniczny proces o stwierdzenie nieważności małżeństwa w obrazowy sposób można porównać do układanki puzzli. Liczne jej elementy złączone w całość dają finalnie obraz, który stworzył ich autor, a następnie rozsypał go na drobne elementy idealnie pasujące do siebie. W praktyce jednak to nie autor scala puzzle w jedną całość, ale czyni to „zainteresowany” nimi. Elementy są różnego kształtu, barwy i wielkości, tak jak w procesie kanonicznym są różne strony, świadkowie, sędziowie, środki dowodowe, notariusze, obrońcy i biegli. Aby w procesie kanonicznym ukazać właściwy obraz wpływu psychozy maniakalno-depresyjnej na ważność małżeństwa, wszystkie elementy tego procesu należy właściwie dopasować. Źle dopasowane elementy lub ich brak zawsze stworzą obraz niepełny lub jego karykaturę. Podobnie jak brak opinii biegłego, w procesie o nieważność

⁴⁹ Por. G. LESZCZYŃSKI, *Wartość dowodowa opinii biegłego w procesie o stwierdzenie nieważności małżeństwa*, *Ius Matrimoniale* 9 (15) 2004, s. 146.

⁵⁰ Por. G. ZUANAZZI, *Psicologia e psichiatria nelle cause matrimoniali...*, s. 465.

małżeństwa spowodowaną zaburzeniami nastroju, lub jego wadliwy udział, nigdy nie da pełnego obrazu analizowanego przypadku. W praktyce kanonicznej domniemywa się nieważność małżeństwa zawartego w trakcie jednego z epizodów ciężkiej manii lub depresji. Z drugiej strony w przypadku zawarcia małżeństwa w stanie remisji, domniemywa się jego ważność. Ta przestrzeń, zawarta między owymi domniemaniami jest miejscem dla biegłego, który ma dać sędziemu ważny środek dowodowy, który w kontekście wszystkich elementów procesowych powoli zaprzeczyć lub potwierdzić nieważność małżeństwa. Będzie jednak ona skuteczna, a o taką opinię zapewne zawsze chodzi sędziemu, gdy w jego pracy zostaną spełnione m.in. założenia, o których traktowaliśmy powyżej.

References

Źródła

- Dec. c. DE LANVERSIN z 20.03.1985, RRDec., vol. LXXVII, n. 10.
Dec. c. FALTIN z 5.12.1989, RRDec., vol. LXXXI, n. 13.
Dec. c. FALTIN z 10.04.1987, RRDec., vol. LXXIX, n. 5.
Dec. c. SCIACCA z 18.04.2008, RRDec., vol. C, n. 31.
IOANNES PAULUS II, *Allocuzione alla Rota Romana*, 5.01.1987, AAS 79 (1987), s. 1457.
IOANNES PAULUS II, *Allocuzione alla Rota Romana*, 26.01.1984, AAS 76 (1984), s. 648;
PIO XII, *Allocuzione alla Rota Romana*, 2.10.1944, AAS 36 (1944), s. 287.
SUPREMUM SIGNATURAE APOSTOLICAE TRIBUNAL, *Declaratio de usu periti in causis nullitatis matrimonii*, Periodica 87 (1998), s. 619-622.

Literatura

- AMATI A., *L'im maturità psico-affettiva e matrimonio canonico*, Città del Vaticano 2009.
ARROBA CONDE M.J., *La prova peritale e le problematiche processualistiche*, w: AA. Vv., *L'incapacità di intendere e di volere nel diritto matrimoniale canonico*, Studi Giuridici LII, Città del Vaticano 2000, s. 383-410.
BARTCZAK A., *Dokument jako środek dowodowy w procesie małżeńskim*, Łódzkie Studia Teologiczne 22 (2013), s. 3-13.
BIANCHI P., *Le perizie mediche e, in particolare, quelle riguardanti il can. 1095*, w: H. FRANCESCHI, M.A. ORTIZ (red.), *Verità del consenso e capacità di donazione*, Roma 2005, s. 145-176.

- BONNET P.A., *Il giudice e la perizia*, w: P.A. BONNET, C. GULLO (red.), *L'immaturità psico-affettiva nella giurisprudenza della Rota Romana*, Città del Vaticano 1990, s. 57-93.
- DEL AMO L., *Komentarz do kan. 1576*, w: P. MAJER (red.), *Kodeks Prawa kanonicznego. Komentarz*, Kraków 2011, s. 1183.
- GIANESIN B., *Perizia e capacità consensuale nel matrimonio canonico*, Roma 1989.
- GROCHOLEWSKI Z., *Il giudice ecclesiastico di fronte alle perizie neuropsichiatriche e psicologiche*, *Apollinaris* 60 (1987), s. 183-203.
- GULLO C., GULLO A., *Prassi processuale nelle cause canoniche di nullità del matrimonio. Terza edizione aggiornata con l'Instr. „Dignitas Connubii” del 25 gennaio 2005*, Città del Vaticano 2009.
- LESZCZYŃSKI G., *La prova peritale come uno dei fondamentali mezzi di prova nelle cause matrimoniali per immaturità affettiva*, *Apollinaris* 74 (2001), s. 529-548.
- LESZCZYŃSKI G., *Psychoza maniakalno-depresyjna jako przyczyna niezdolności konsensualnej do zawarcia małżeństwa (kan. 1095, 1°-3° KPK)*, Łódź 2009.
- LESZCZYŃSKI G., *Wartość dowodowa opinii biegłego w procesie o stwierdzenie nieważności małżeństwa*, *Ius Matrimoniale* 9 (15) 2004, s. 137-150.
- LÓPEZ ZARZUELO F., *La valoración por parte del juez eclesiástico de las pericias psicológicas y psiquiátricas en las causas de nulidad de matrimonio*, w: F.R. AZNAR GIL (red.), *Curso de derecho matrimonial y procesal canónico para profesionales del foro*, vol. XIII, Salamanca 1997, s. 355-374.
- MARTIN DE AGAR J.T., *Giudice e perito a colloquio*, w: AA. Vv., *L'incapacità di assumere gli oneri essenziali del matrimonio*, Città del Vaticano 1998, s. 187-196.
- NOWAKOWSKI B., *Certitudo moralis w wybranych przemówieniach papieża do roty Rzymskiej jako aplikacja normy postępowania w sprawach trybunałów niższych instancji*, *Prawo i Kościół* 2 (2010), s. 131-145.
- NOWAKOWSKI B., *Zaburzenia nastroju jako przyczyna niezdolności osoby do podjęcia istotnych obowiązków małżeńskich*, *Ius Matrimoniale* 32 (2021) nr 1, s. 49-70.
- NOWICKA U., *Kontrola opinii biegłych w uwagach obrońcy węzła małżeńskiego*, w: T. ROZKRUT (red.), *Zalety oraz wady kanonicznego procesu o stwierdzenie nieważności małżeństwa*, Tarnów 2012, s. 157-178.
- NOWICKA U., *Obrońca węzła małżeńskiego wobec opinii biegłych w sprawach z tytułu niezdolności z przyczyn natury psychicznej do podjęcia istotnych obowiązków małżeńskich (kan. 1095 nr 3 KPK)*, *Annales Canonici* 6 (2010), s. 235-254.
- ORTIZ M.A., *Le dichiarazioni delle parti, la prova documentale e testimoniale e la loro portata processuale nelle cause ex can. 1095, 1-2*, w: AA. Vv., *L'incapacità di intendere e di volere nel diritto matrimoniale canonico*, Città del Vaticano 2000, s. 337-382.
- PALMIERI V.M., *Medicina legale canonistica*, Napoli 1955, s. 379.
- STANKIEWICZ A., *I doveri del giudice nel processo matrimoniale canonico*, *Apollinaris* 60 (1987), s. 205-225.

STANKIEWICZ A., *La configurazione processuale del perito e delle perizie nelle cause matrimoniali per incapacità psichica*, Quaderni dello Studio Rotale 6 (1991), s. 57-61.

TODISCO V.A., *La perizia in foro canonico nell'evoluzione normativa dal „morbus mentis” alla anomalia*, w: AA. VV., *L'incapacità consensuale tra innovazione normativa e progresso scientifico (can. 1095, Mitis Iudex e DSM-5)*, Città del Vaticano 2019, s. 9-32.

ZUANAZZI G., *Psicologia e psichiatria nelle cause matrimoniali canoniche. Seconda edizione riveduta e ampliata*, Città del Vaticano 2012.

ZUANAZZI G., *Psicologia e psichiatria nelle cause matrimoniali canoniche*, Città del Vaticano 2006.

ZUANAZZI I., *Il rapporto tra giudice e perito secondo la giurisprudenza della Rota Romana*, w: S. GHERRO, G. ZUANAZZI (red.), *Perizie e periti nel processo matrimoniale canonico*, Torino 1993, s. 144-185.

Nota o autorze

Dr hab. Bartosz Nowakowski – doktor habilitowany nauk prawnych w zakresie prawa kanonicznego, profesor uczelni na Wydziale Nauk Społecznych Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach, adwokat, członek Consociatio Internationalis Studio Iuris Canonici Promovendo oraz Stowarzyszenia Kanonistów Polskich.